

kilátó

NÁDASDY ÁDÁM

Rácsodálkozás

ESSZÉ A *BÁNK BÁNRÓL*

Néhány éve egy irodalmár barátommal beszélgetve a *Bánk bán* került szóba. „Páh, milliom!” – mondta váratlanul. Kérdőn néztem rá, mi tagadás, nem tudtam, mit beszél. „Prósit a fölöstököm!” – mondta előzékenyen, kisegítendő a zavaromból. Elnevettem magam: nem emlékeztem, hogy ilyenek vannak a *Bánk bán*ban. Olvasni a gimnáziumban olvastam utoljára, és a színházi előadásokban, amiket láttam, ezek valószínűleg nem hangzottak el, nyilván a dramaturgok tapintatosan kigyomlálták őket.

Nyelvészi pályám mellett műfordítóként is dolgozom, többnyire régi, nehéz szövegeket fordítok. Gyakran láttam, hányféleképp lehet félreérteni vagy majdnem-érteni egy-egy szöveghelyet. Elővettem Katona József szövegét, és ha nagyjából tudtam is, mit mond, gyakran éreztem, hogy nem értem pontosan. Hadd kezdjem egy példával.

Izidóra kiszabadul

A *Bánk bán* III. szakasz (= felvonás) 2. jelenetének elején mit jelent, mire vonatkozik Izidóra első szava, a „kiállhatatlan”?

IZIDÓRA (*felszakaszt egy oldalajtót, dölfössen kilép*)

Kiállhatatlan!... Elfelejtkezél
rólam, gyalázóm? Úgy hát zárodat
kitörve karjaimmal, megmutassam,
hogy Bendeleiben Egenolf vére foly
ereimben? és – nagyúr, ki adta azt a
hatalmat, engemet hogy itt bezárj?

Nézzük az előzményeket (melyek többnyire csak később jutnak tudomásunkra). Egy-két órával ezelőtt, még éjjel, Bánk kétségbeesetten iderohant Peturéktől, mert megtudta, hogy a feleségét Ottó – hogy is mondjam – le akarja fektetni. Melinda ajtaja előtt találta a leskelődő Izidórát. Nyakon csípte, bevitte, s Melinda füle hallatára kivallatta, hogy mit tud, mit látott. Hát, sajnos mindent. Ottót *rendetlenül látta kifutni* Melindától. Izidóra már azt is megtudta Biberachtól, hogy Melindát bedrogozták, vagyis olyan szexuális izgatószerrel keverték az italába, aminek hatására a nő odaadja magát bárkinek. A nyomorult Melinda ezt végighallgatta, rádöbrent,

hogy mit csinált, majd elhanyaglott. Mindezt azonban nem látjuk: ezt az Izidóra–Bánk–Melinda-jelenetet Katona nem mutatja a színpadon, csak elmondásból tudjuk meg. Kár, mert jó drámai anyag volna; de hát neki fontosabb volt a szimbolikus magyar paraszt, Tiborc hosszú panasza (III/3.), meg az öreg spanyol menekült, Mihál beszámolója és vádjai (IV/5.).

Bánk kettesben akart beszélni a feleségével, ezért Izidórát belökte egy mellékszobába, és rázárta az ajtót. Melindát meggyanúsította, hogy – partidrog ide vagy oda – igenis örömmel fogadta Ottó közeledését. A házaspár a szóváltás hevében elfelejtkezett a bezárt Izidóráról. A III. felvonás itt kezdődik, *in medias res*. Melinda nem tagadja, hogy lefeküdt Ottóval, de azt cáfolja, hogy ezt igazi kedvvel, emberi vonzalommal tette volna. Bánk ezt hol elhiszi, hol nem. Melinda zavarodottan elrohan.

Ekkor felcsapódik a mellékajtó, és kiront rajta Izidóra. Shakespeare-hez méltó húzás, hogy a sűrűsödő tragikumot felváltja egy alapvetően komikus jelenet, a mellékhelyiségbe bezárt Izidóra méltatlankodása. Mivel is kezd? *Kiállhatatlan!* Ez első olvasásra azt jelenti: „Te kiállhatatlan ember!” De nem, ez a *kiállhatatlan* nem a személyt, hanem a situációt minősíti, azt, ami vele történt: „Ez tűrhetetlen!”

A helyzetben csakugyan van valami komikus, hiszen a bohózatok állandó eleme a bezárás és váratlan előjövés. Lehetséges, hogy Katona Izidórát némileg karikatürisztikus alaknak szánta: *az ész hibázik, a fejecske kong* – mondja róla Biberrach. Mindenesetre színésznő legyen a talpán, aki itt a *Bendeleiben Egenolf* nevet rezzenéstelen (sőt felháborodott) arccal végig tudja mondani.

Fordítás kell

Addig olvastam a szöveget, míg végül úgy éreztem, hogy érdemes lenne lefordítani, azaz: átteni reformkor-előtti magyar versről mai magyar prózára. (Először verses fordítással kezdtem, de azt némi kísérletezés után elvettem, mert nem lehet elég pontos.) Nem nyelvi vagy dramaturgiai átdolgozásra gondoltam, mint Illyés Gyula 1976-os „átigazítása”, Szabó Borbála prózai szövege (2011), vagy Zalán Tibor „átvezetése” (2016), melyek színházi célra készültek. Engem mint fordítót az érdekelt, ami máskor is: hogy az eredeti értelmet pontosan tükröző szöveget hozzak létre.

Izidóra rákövetkező mondatában félreérthető a *gyalázó*, ugyanis ma a *gyalázní* ige verbális abúzust, becsmérést jelent, márpedig ilyesmi nem történt. Izidóra fent idézett hat sorát tehát így fordítottam:

Izidóra feltép egy oldalajtót és büszke baraggal kilép.

IZIDÓRA: Ez tűrhetetlen!... Elfelejtkeztél rólam, miután gyalázatos helyzetbe hoztál? Így hát saját karjaimmal törtem fel a záradat, hogy megmutassam: Bendeleiben Egenolf vére folyik ereimben! Nádor, ki jogosított fel téged, hogy engem ide bezárj?!

A drámaszöveg pontos tolmácsolása meglepően nehéznek bizonyult.¹ Katona verssorait, versmértékét a fordításban nem tartottam be, de minden mást igen: a modern szöveg ugyanazt fejezi ki és ugyanott, mint Katona eredetije. A *Páh, milliomm!* fordítása „Számít is az!”, a *Prósit a fölöstököm!* fordítása „Váljék egészségetekre a csemege!”

Katona a *nádor* szót nem használta, mert úgy vélte, hogy az a magyar *nagyúr* módosult formája s ezért inkább a „valódi magyar” *Nagyúr* megnevezéssel élt. (Ez nyelvészetileg téves, ugyanis a *nádor* szláv eredetű: *nad dvori* 'az udvar feletti'.) A *Nagyúr* cím tükörképeként a királynét *Nagyasszony(unk)*-nak nevezik a szereplők. Ők ketten a király távollétében Magyarország két legfontosabb közjogi szereplői. Címeik, a *Nagyúr* és a *Nagyasszony* párhuzama jelzi, hogy a köztük fellépő feszültség és pozícióharc adja a tragédia gerincét.² Ezért fölmerült, hogy fordításomban meg kéne tartani e két megnevezést. Végül mégsem tettem; a *Nagyúr* fordításaként „(kegyes) nádor” vagy „gróf úr”, a *Nagyasszony* fordításaként „felség(es asszony)” vagy „királyné” áll a szövegemben, talán anakronisztikusan, de a mai olvasónak érthetőbben és kevésbé meseszerűen (az eredeti úgyis ott van párhuzamosan mellette).

Mutatok még egy nehéz szöveghelyet, ami sok fejtörést okozott, s amit először magam is rosszul értelmeztem. Bánk így beszél bizonytalan jövőjéről az I/14.-ben:

Két fátyolt szakasztok el:
hazámról és becsületemről. A
bocsánatot hörgés közt is mosolygom,
ha ölettetésem ezekért lészen!

A kérdés: mit jelent itt a *mosolygom*, pontosabban a *mosolygom a bocsánatot*? Először arra gondoltam (a könnyebbik olvasat!), hogy *mosolyogva* megbocsátok, bár a szituációba ez nem nagyon illett, miért is kéne megbocsátania, mikor ő készül egyfajta határátlépésre (fátyolelszakításra) – de hát olyan furcsákat ír ez a Katona. Aztán baráti segítséggel tisztázódott,³ hogy a *mosolyogni* sosem szerepel mint mondatige, azaz nem állhat a 'mondani' szerepében. Nincs olyan, hogy *búcsút mosolygott, valami meglepőt mosolygott* stb. Van viszont példa a kor más szövegeiből arra, hogy a *valamit mosolyog* értelme 'megmosolyog, kinevet, mosolyogva lekicsinyel'. Ez látszik az igazi megoldásnak. A végleges fordítás ez lett:

Két fátylat tépek most le: egyet a hazámról, egyet a férji jóhíremről. Ha ezekért megölnek, én a halálhörgéseim közt is lenéző mosollyal utasítom el a bocsánatot.

Fordításom prózai, de nem parafrázis, hiszen az bővebben, magyarázatosabban mondaná el az eredeti mondatok tartalmát. Néha persze nem állhattam meg a parafrázisba való átcsúsztatást, mint pl. a IV/8. elején, ahol az eredeti *Ezt mondta a haldokló* fordításaként ezt adtam: „Ezt mondta a haldokló Biberach”, mert egy perccel ezelőtt láttunk egy haldoklót, Gertrudis királynét, ám most nem órála van szó, hanem a Petur házában, színen kívül meghalt Biberachról.

Mutatvány a fordításból

ERDETI

BÁNK Király! Gertrudisod koporsó-
aljára vágom a hatalom jelét –
(*Nyakláncát odaveti*)
Ott van. Vereslik is még vére rajta.
(*Nagy zúgás van.*)

IZIDÓRA (*bosszút szomjúbozásának
elaludt reményével a testre hanyatlik*)
Ó!

KIRÁLY (*elfedett ábrázattal az asztalra
borul s onnét egy nehéz sóhajással
székébe sikamlík*)

BÁNK Vége – !! –

MIKHÁL Meg van a bojóthi faj
átkozva – eltört végistápjá is!

BÁNK
Szükségtelen beszélni tetteit:
felért az égbe a sanyargatott
nép jajgatása, s el kellett neki
akármiképp is esni, hogy hazánk
ne essen el polgári háborúban!

KIRÁLY
Polgári háborúban! –

BÁNK Zendülés
lappanga mindenütt, s csak ő vala
a gyűlöletnek tárgya; a legelső
magyar, ki a hazáját kedveli,
megtette volna rajta áldozatját.

KIRÁLY
Magyar?

BÁNK Vagy azt hiszed, hogy az engedi,
mint egy kifestett kép, magát néhány
szoros vonás közé szorítani?
Nagy volt az a hatalom, melyet
kezembe tettél le. Itt dörgött mar-
komban egy ország felébe mért
ménköcsomó; s mégis kezét csókol-
tam volna a gyilkosnak, aki véretem
megölte, csak azért, mivelhogy
gyűrűjére egy rangbéli címer volt fel-
metszve?

FORDÍTÁS

BÁNK: Király! Gertrudisod koporsója elé
odavágom a hatalom jelét. (*Nyakláncát
odadobja*) Ott van. Az ő vére vöröslik
még rajta.

Nagy zúgás van.

IZIDÓRA: (*bosszúszomjának reménye ki-
aludt, ráhanyatlik a holttestre*) Ó!

*A Király arcát elfedve az asztalra borul s
onnét egy nehéz sóhajjal a székébe csúszik.*

BÁNK: Vége!!

MIKHÁL: Meg van átkozva a bojóthi csa-
lád: eltört utolsó támasza is!

BÁNK: Szükségtelen sorolni a királyné
tetteit: felért az égig a sanyargatott nép
jajgatása. Neki mindenképpen el kellett
buknia, hogy hazánk ne bukjon el pol-
gárháborúban.

KIRÁLY: Polgárháborúban?!

BÁNK: Lázadás lappangott mindenütt, és
egyedül ő volt a gyűlölet tárgya. Az első
magyar, aki hazáját szereti, megtette
volna, hogy őt feláldozza.

KIRÁLY: Magyar?

BÁNK: Azt hiszed, hogy a magyar engedi
magát szűk keretek közé szorítani, mint
egy festményt? Nagy volt az a hatalom,
amelyet az én kezembe tettél. Itt dör-
gött a markomban egy ország fölé he-
lyezett mennykő-köteg – és szerinted
kezet kellett volna csókolnom egy gyil-
kosnak, aki a nemességemet megölte,
csak azért, mert a gyűrűjére egy magas
rangú címer volt vésve?

KIRÁLY

Gyilkos?

BÁNK

Az. Több. Ha tízszer, harmincszor megölt, ha kincsemet rabolta el, ha széjjel-szaggatta gyermekimet, feleségemet – még tán megengedhettem volna; de ő jó nevét ölé meg nemzetemnek rút öccse által, s a feláldozott becsületet kiúzta udvarából.

KIRÁLY: Gyilkos?

BÁNK: Az. Több. Ha tízszer, harmincszor megölt volna, ha kincsemet rabolja el, ha széjjel-szaggatja gyermekeimet, feleségemet – ezt még tán elnézhettem volna, de ő a családom jóhírét ölte meg ocsmány öccse által, és a feláldozott tisztességet kiúzta udvarából.

A fordítás során rá kellett csodálkoznom a mű sok olyan részletére – néhol erényére, néhol hiányosságára –, amit addig nem láttam. (Régi igazság: legjobb olvasás a fordítás.) Alább e rácsodálkozások némelyikéről számolok be. Nem vagyok irodalmár szakember, viszont a szöveget – ezt bátran állíthatom – jobban megismertem, mint olvasóinak többsége.

Ki a gyilkos?

A klasszikus bűnügyi történet úgy működik, hogy találunk egy hullát, és ki kell deríteni, hogy ki a gyilkos. Van azonban a krimiknek egy másik fajtája, ahol látjuk a gyilkosságot, tudjuk, ki tette, de rajtunk kívül más nem tudja. Ilyenkor azt figyeljük, hogyan jön rá a világ arra, amit mi már tudunk. Ilyen a *Bánk bán*. A IV/7. jelenetben Bánk négyszemközt vív szócsatát a királynéval, majd halálosan megsebesíti. Ennek szemtanúja nincs. Ottó a szomszéd szobába bezárkózva várja, hogy elosonhasson, mert tudja, hogy nővére haragszik rá a rosszul időzített, sebtében végrehajtott Melinda-kalandért. Meghallja, amikor Gertrudis segítségért kiált (*Emberek!*), ezért előszalad (*Néném! Az istenért!*), de rémülten látja, hogy Bánk van ott, erre visszarohan, és bezárkózik. Még néhány szó, és Bánk összeszurkálja Gertrudist, majd elmegy.

Innen az események filmszerű gyorsasággal peregnek. (Szerintem túlzottan is szapora „vágásokkal” él Katona, ami miatt zavarossá válhat a sok ki-be szaladgálás.) Bejön a királypárti Myska, aki figyelmeztetné Gertrudist: lázadás van, meneküljön. A haldokló Gertrudis azt kiáltja: *Ottó!*, Ottó előjön, szemlátomást meglepi, hogy nővére haldoklik. Úgy tűnik tehát, csak Gertrudis (és a helyzetből most már Ottó is) tudja, hogy halálát Bánk okozta, ám különös módon ezt nem árulják el Myskának, és – ami ugyancsak különös – ő sem kérdezi. Ráadásul Gertrudis egyik utolsó szava ez: *Ottó! Gyilkosom!* – nyilván arra célozva, hogy halálát a Melinda-ügynek köszönheti. Myska meglepve visszakérdez: *Ottó?* Mire Ottó kétségbeesve kiáltja: *Nem az, nem az!* (Értsd: nem én voltam!) De a valódi gyilkos kiléte nem kerül szóba. Myska elmegy, betörnek a lázadók Petur vezetésével, holtan találják a királynét, de nem érdeklődnek a tettes felől, inkább Ottót akarják elfogni és jól megkínózni. Betörnek a királyhű katonák, élükön Solom, aki azt gondolja, hogy a holttest mellett álló Petur a gyilkos (talán tudja is, hogy Petur erre készült). Ottót futni hagyják, Petur elmenekül, mindenki elrohan. Függyöny.

Lehet, hogy Gertrudis azért nem árulja el gyilkosa nevét, mert akkor nincs ötödik felvonás?... Ahogy Hamlet sem szűrhatja le az imádkozó Claudiust (*Most megtehetném!*), mert akkor vége lenne a darabnak. Mindenesetre ezáltal válik lehetővé, hogy a *Bánk bán* csúcspontja az a pillanat legyen (V/5.), amikor végre mindenki megtudja, amit mi már tudunk:

BÁNK Király! Gertrudisod koporsó-
aljára vágom a hatalom jelét – (*Nyakláncát odaveti*)
Ott van. Vereslik is még vére rajta.

A király erre nem szól semmit, csak összeroskadva csúszik bele a székébe. Nyilván neki is sok, hogy legmegbízhatóbb embere, teljhatalmú helyettese, akire országát bízta: az ölte meg a feleségét. Nekem a király viselkedése végig furcsa, túl keveset beszél, és Katona adós marad a lelkében zajló ide-oda billegés meggyőző ábrázolásával. A pszichológia amúgy sem erős oldala. Többet tudunk meg a jellemtelen Biberach vagy a jellemes Mikhál lelkivilágáról, mint Bánkéről (keveset) vagy Melindáéről (semmit). Pedig érdekes lenne tudni, mit gondolt Melinda: miért jön el hozzá késő este Gertrudis és Ottó búcsúpoharazni, holott délután a királyné elrendelte, hogy Melinda három napig a színe elé sem kerülhet?

Van Bánknak felesége, vagy nincs?

Bánk szereti a feleségét. Erről leginkább Biberachtól értesülünk, és Biberach jó megfigyelő, hihetünk neki. Bánknak és Melindának nincs szerelmi jelenete, csak akkor találkoznak, amikor már baj van, és csak huzakodnak. Melinda is szereti a férjét, ezt ő maga mondja Ottónak az I/9.-ben: *Szerelmem által egy lehet csak boldog és szerencsés – az pedig Bánk*. Derekasán ellenáll Ottó ostromának, de a drognak nem tud ellenállni. Jobb híján úgy szoktunk fogalmazni, hogy Ottó elcsábította Melindát, bár ez nem pontos, mert az elcsábításban az áldozat végül saját jószántából, tudatos döntéssel megy bele a dologba. Még olyat is olvastam, hogy Ottó megerőszkolta Melindát; ez végképp nem igaz, a darabban sem állítja senki. Egy igen tragikus és kínos határesettel állunk szemben: csábítani ugyan csábította, de végül a drog nyitotta meg Melinda testét Ottónak. (Mondhatjuk persze, hogy ez is erőszak volt, csak éppen kémiai erőszak, és nem fizikai.)

Ráadásul – ősi szokás szerint – ha egy asszonnyal más férfi szeretkezett, akkor a felszarvazott férj többé nem nyúlt a „meggyalázott” (= más által „használt”) asszonyhoz. Vagyis nem egyszerűen féltékenységi drámáról van szó, hanem arról, hogy Bánknak – nem találok jobb szót – használhatatlanná tették a feleségét. *Hitvesed megszűnt Melinda lenni, azaz nem vagyok többé a feleséged, mondja neki Melinda*. Ezen nem segítene az sem, ha Bánk megbocsátana: ezen nem segít semmi. Ezért mondja Bánk Gertrudisnak: *Való, hogy én házas vagyok, de bitvesem nincsen*.

Melindát haza akarja küldeni vidéki kastélyába, gondolom, hogy ott éldegéljen egyfajta házi őrizetben. Rábízta Tiborcra, de ők csak Bánkéék fővárosi házáig jutnak el, a házat még aznap megtámadják és felgyújtják Ottó gengszterei (Ottó tudja, ki a nővére gyilkosa!), s a tűznek Melinda is áldozatul esik.

Bánk becsülete

Bármennyire fáj Bánknak Melinda elvesztése, az igazi fájdalma az, hogy tönkretették a „becsületét”. Mit jelent ez pontosan?

Katona a „becsület” (nála mindig *becsület*) szót sokszor más értelemben használja, mint a ma szokásos. Míg ma a jelentése ’morális tartás, internalizált szabálykövetés, elvhűség’ (azaz az egyénnek egy belső tulajdonsága), addig nála a jelentés főleg ’megbecsültség, jó hír, renomé, respektus’ (azaz a közösségnek az egyénről alkotott véleménye). Ez a régi szóhasználat egyébként logikus, vö. *tisztelet-tisztelet, becsület-becsület*. Mára ez elavult, helyét a *megbecsültség* vette át, pl. „nagy megbecsültségnek örvend” (régiesen „nagy becsületnek örvend”). A hozzá tartozó melléknév a *megbecsült*, pl. „a város megbecsült tagja” (régiesen: „a város becsületes tagja”). Én ilyenkor a *jóhír, jónevű* szavakkal fordítottam.

Ha valakinek elcsábították a feleségét (azaz a csábító szeretkezett vele), az a férj *jóhírének* (= megbecsültségének, ilyen értelemben „becsületének”) akkora sérelmét jelentette, amit csak véres bosszúval lehetett helyrehozni, különben megvetés és nevetség tárgya maradt. (Az mindegy volt, hogy a nő a félrelépést akarta vagy nem akarta, hogy drog vagy erőszak vagy gyengeség vitte bele.) Bánk ezt félti elsősorban, a jóhíret, és csak másodsorban Melindát. Ez a darab nem könnyes-romantikus tragédia az elszakított szerelmesekről (bár biztosan szerették egymást), hanem társadalmi dráma egy emberről, aki harapófogóba kerül királyhű pacifizmusa és jóhír-mentő bosszúkötelessége között: a „ne csináljunk semmit!” és a „valakit meg kell ölni!” végletei között.

Egyébként a *becsület* szónak van egy másik, ritka értelme: ’illendő magatartás, tisztességtudás’, mint ebben a mondatban: „Tanítsa meg becsületre a fiát!” Ilyen értelemben kérdi Gertrudis megrovóan: *Illik ez? Becsület ez?*

Gertrudis két bűne

Gertrudisnak két bűne van: egy politikai és egy – nevezzük így – családerkölcsei. A politikai bűne az, hogy rosszul kormányoz – holott egyáltalán nem kéne kormányoznia, arra ott van a király meg a nádor. Elvtelenül kedvez a merániaknak, és kiszarolja az országot. Küszöbön a lázadás, s ez Bánkot rémülettel tölti el, mindenképp meg akarja akadályozni a felfordulást, a vérontást, hiszen a király ezt várja tőle, ezért bízta meg az ország kézben tartásával. Gertrudis másik bűne, hogy udvarában szabados erkölcsi légkört teremt (vagy tűr meg), kéjenc öccse nőügyeit elnézi, sőt bátorítja. Bánkot ez is rémülettel tölti el, mert a jóhíre forog kockán, s az – úgy tűnik – mindennél értékesebb a számára. Szinte biztos, hogy Gertrudis azért küldi Bánkot országjárásra, Melindát meg azért hívja az udvarba, hogy Ottó zavartalanul csábíthassa az asszonykát. Én igenis bűnösnek tartom Gertrudist a Melindával történt rémségben. Így nem lehet viselkedni.

Bánk mindkét ügyben szorongva figyel, hogy Gertrudis meddig képes elmenni, és hogy őneki kell-e ez ellen tennie. Bánk maximálisan lojális a királyi párral, no de mindennek van határa. Katona igyekszik összeszöni Bánk lelkében a politikai szorongást a jóhíre miatti szorongással, de nekem, ma olvasva a művet, az er-

kölcsi-házassági-jóhírbeli tragédia sokkal erősebb, érdekesebb, felkavaróbb, mint a politikai-országügyi. Pedig eleget szorongok én is hazám sorsáért. Talán az gyengíti a politikai szál hatását, hogy az ellenzék egyedül Petur képviseli ütőképesen, vitaképesen; Tiborc és Mihál szép panaszos szövegeket szavalnak, de a panasz nem dráma. Ráadásul a Tiborc által elmondottak jó része olyasmi, amit egy középkori ember teljesen természetesnek talált: *Ő cifra és márványos házakat épített; és mi – csaknem megfagyunk kunyhónk sövényfalai közt!* Hát igen. Ilyen a középkori világ, ezért nem szokás megölni a királynét. Bánk ezzel kapcsolatos fölháborodása teljesen hiteltelen.

Nemrég láttam a budapesti Nemzeti Színházban egy remek *Bánk bán*-produkciót (Vidnyánszky Attila rendezése); Katona szövegét mondták sok húzással, itt-ott segítő betoldásokkal, illetve vendégszövegekkel. Ebben is a családerekölcsi szál domborodott ki jobban, mint a politikai-alkotmányjogi. Pedig a jogász Katonát érdekelte – s a Bánk–Petur vitában meg is fogalmazta –, hogy egy király feleségének megölése vajon királygyilkosságnak számít-e. Petur szerint nem, mert Gertrudis nem felkent uralkodó, nem királynő, csak királyné. Bánk szerint viszont a házassági kapoccsal férj és feleség egygyé lettek, tehát a nő megölése is királygyilkosság. Mivel a király fejét a koronázáskor az ország főpapja megszentelt olajjal megkeni, a „felkent” személy uralkodása Isten akarata. Petur szerint ez csak Endrére áll, Bánk szerint a királynéra is. Továbbá Petur szerint az a döntő, hogy társai fölesküdték neki a lázadásra; Bánk szerint ennél döntőbb az az eskü, melyet mint hűbéri alattvalók tettek a királynak. Sajnos ezeknek az államelméleti finomságoknak hatásos és követhető színpadi megjelenítéséhez Katonának nem volt elég gyakorlata.

Bánknak Gertrudis két bűne közül a családerekölcsi fáj jobban. A halálos tördöfés előtt – végső vádpontként – ezt kiáltja: „Kerítőnő!”. Ezért öli meg a királynét, nem Magyarország tönkretétele miatt. Nem véletlen, hogy közvetlenül ez előtt Ottó jelenik meg egy pillanatra, a végsőkig ingerelve Bánk bosszúvágyát. Elvileg Ottót kéne megölni, a csábítót, de egy ilyen nyavalyás patkány megölése méltatlan volna a tragédia súlyához. A bosszú tehát – érzésem szerint jogosan – átveődik egy szintén nem ártatlan, ugyanakkor méltó fajsúlyú ellenfélre: Gertrudisra.

Bánk azt hitte, hogy megbecsülik a rangját, s ezért Melindát nem rántják bele a játékaikba, de amikor Petur visszahívja, mégiscsak a feleségére leskelődik, így az I/10–11–12. jelenetben elhangzottakat ő is hallja. Monológjában (I/14.) azt latolgatja, hogy a politikai probléma miatt el kéne mennie Peturhoz (hogy megakadályozza a lázadást); a jóhíre megvédéséhez viszont itt kéne maradnia (hogy megakadályozza neje elcsábítását). Lelkülete annyira rendpárti, hogy otthagyja Melindát, mert Peturékát tartja nagyobb veszélynek: ha forradalmat, lázadást csinálnak, az csak káoszhoz és pusztuláshoz vezethet. Mivel az I/13. jelenetet (a drogokról) nem hallotta, bízhat abban, hogy Melinda tud magára vigyázni, s ezért a lázadókhöz siet.

De akkor miért rohan vissza, amikor Biberachtól meghallja, hogy Ottó már nagyon el akarja csábítani Melindát? Megingott a bizalma a feleségében? Lehet, hiszen mondja is később, hogy a nők lelke finom pókháló, s nincs önvédelmi mechanizmusuk. Sejtí, hogy ez az éjszaka kritikusabb, mint az eddigiek? Nem tudom. Én azt olvasom ki a darabból, hogy azt érzi veszélyesebbnek, amit Gertrudis a jóhíre ellen elkövethet, nem azt, amit hazája ellen.

Nézzük meg most a darab legizgalmasabb részét, az V. felvonást, ahol Gertrudis kétféle bűne terítékre kerül.

A tárgyalóteremi dráma

Egyes rendezők úgy vitték színre a darabot, hogy elhagyták az V. felvonást, mondván: ott már nem történik semmi. Ezen meg vagyok lepve, talán mert angol szakos vagyok: nekem nagyon izgalmas az V. felvonás, igazi *courtroom drama* (bírószágon vagy hasonló környezetben zajló jelenetsor), amikor már egy ujjal se érnek egymáshoz, csak tanúkat és vádlottakat hallgatnak meg, és fokozatosan tisztázzák, mi történt. Ez a megoldás az angolszász világban évszázadok óta népszerű, Shakespeare is élt vele, gondoljunk a *Tévedések vígjátéka* hosszú záróképére meg a *Velencei kalmár* bírósági nagyjelenetére; vagy akár a *Tizenkét dühös emberre*.

A „tárgyalás” kezdetén Izidóra értésünkre adja (V/1.), hogy sem ő, sem a jelenlévők nem tudják, ki a gyilkos. Megjelenik Solom (V/2.) és közli: Petur a gyilkos, ő látta Peturt a halott mellett állni. A királynak megkönnyebbülést hoz a gyilkos azonosítása; ám ekkor felolvassák neki a délvidéki kormányzó levelét, melyből kiderül, hogy Gertrudis módszerei a káosz szélére sodorták az országot. A király kénytelen kijózanodni őszinte gyászból, és elismerni, hogy nejét ezek szerint indokoltan ölték meg: *Gertrudis a hibás*.

Behozzák a fogoly Simon bánt (V/3.), aki megesküszik, hogy nem Petur a gyilkos, hiszen ő és Petur együtt törtek be a helyiségbe, ahol Gertrudis már holtan feküdt. Továbbá elmondja, hogy Ottó felkereste azt a polgárt, akinél Gertrudis pénze volt letétben, megölte, és elvitte a pénzt. A király zavara dühbe torkollik. Félbeszakítja Simont, és el akarja vitetni.

Ekkor azonban (V/4.) bejön az öreg Mikhál, akinek ősz haja, idős kora szavahihetőséget biztosít. Mikhál vádolja Gertrudist. Előadja: Spanyolországból ide menekülve semmije sem maradt, s most a királyné még azt is elvette tőle, ugyanis családjá jóhírére tette tönkre. Vegyük észre, hogy nem Melinda elcsábítására utal (arról talán nem is tud?), hanem arra, hogy őt és öccsét, Simont a királyné elfogatta – megjegyzem, nem alaptalanul, hiszen kapcsolatban álltak a lázadó Peturékkel, a „békétlenekkel”. A király kétségbeesik, nem tudja, mit érezzen: *Miért kell félelemnek a bánat helyére férkezni?*, és Simonnal együtt Mikhált is el akarja tüntetni a színe elől. A „félelem”, gondolom, arra vonatkozik, nehogy Gertrudisról újabb disznóságok derüljenek ki – Endre szerette a feleségét, öt gyermeke anyját.

Most lép be váratlanul Bánk, az ország második legfontosabb embere (V/5.). Az udvar meglepődik, nem tudták, hogy visszajött vidékről; már csak ezért sem gyanakodott rá senki. Közli, hogy ő ölte meg a királynét, és elmagyarázza a királynak, hogy miért. Először Gertrudis politikai bűnével kezdi, majd fokozatosan szűkíti a bajok körét, s végül – a bírósági tárgyalás során most először – fölhozza az erkölcsi bűnt: *a családom jóhírére ölte meg ocsmány öccse által*. Vajon a király és az udvarbeliek ebből értik-e, mi történt Melindával? Talán már hallották a konkrétumokat? Emlékezzünk: tegnap este (IV/7.) Bánk a szemére hányta Gertrudisnak, hogy mindenki őrajta nevet – akkor még nyilván nem a Melinda–Ottó szeretkezés miatt, hanem mert Ottó egy ideje nyíltan udvarolt Melindának, s így azt hitték,

hogy Melinda engedett Ottónak, mint a többi nő az udvar szokása szerint. (Gertrudis azt próbálta megértetni Bánkkal, hogy nem olyan nagy dolog ez: *Csak hadd nevensenek; hisz a hasonló történet életünknek azon szokott és kedves ízetlenkedéshez tartozhat, amely megnevetető*; mit kell ebből ekkora patáliát csinálni?) Az itt jelenlévők közül egyedül Izidóra tudja, hogy valójában bűntény történt: Melindát bedrogozták, szó sincs „kedves ízetlenkedésről” – de ő hallgat. A király végül bekeményít, el akarja vitetni Bánkot, hogy később ítélkezzék fölötte, de Bánk ezt jogi érveléssel elutasítja: ő Bor leszármazottja, ugyanolyan ősi család, mint az Árpádok, kettejük ügyében csak „Magyarország” (= a nemesek kara?) lehet a bíró. Egyébként is, mondja, Endre még jobban kompromittálva van, mert éppen most az ő nevében lincselik halálra az ártatlan – és mindvégig királyhű! – Peturt és családját, míg viszont ő, Bánk indokoltan tette, amit tett.

Solom jelenti, hogy a haldokló Petur átkozta a királynét. Vegyük észre, hogy Petur – bár tudott Ottó csábító tervéről – a bűnös végkifejletet nem tudhatta, s így átka csak politikai természetű lehet. A király elkezd egybemosni a Gertrudist érő kétféle vádat, s az egészet rágalomnak minősíti. Azt kéri, hogy vívjon meg Bánkkal valaki, *aki e szennyet* (melyik szennyet?) *nagyasszonyán [...] undorodna bagyni*. A lovagi illem szerint a megrágalmazottnak (itt Gertrudisnak) párbajra kell kihívnia a rágalmozót, ezzel állíthatja helyre a jóhírét. Ha a megrágalmazott nem tud személyesen vívni (pl. mert nő, vagy már nem él), akkor helyette másnak illik párbajozni az ő jóhíréért. Senki sem jelentkezik, nyilván mert a Gertrudist ért vádatokat (mindkettőt?) nem rágalomnak, hanem megalapozottnak gondolják. Végül Endre maga állna ki párbajozni. Bánk erre nem hajlandó, ekkor Solom megembereli magát, és kihívja Bánkot. Bánk megpróbálja lebeszélni, mondván, hogy egy ilyen nőért nem érdemes párbajozni, ám csakis Gertrudis meráni (és nem kerítónői!) mivoltára hivatkozik. Solom azzal vág vissza, hogy apja, Myska bán, aki elsőnek találta meg a haldokló királynét (IV/8.), hallotta annak utolsó szavait: „Így, ártatlanul!” Gertrudis tehát őszerintük ártatlan. (Jogilag persze nem bizonyíték, ha a vádlott ártatlannak vallja magát.)

BÁNK (*merően nézi*) Kedves fiú, miért
akarod fejed bezúzni egy gonosz
asszony miatt? Szánd e tüzet hazánknak.
Kétségbe kéne esnem, hogyha egy
meráni asszonyért hasítanék
ilyen nemes szívet ketté. Eredj!

SOLOM
„Ártatlan” – ezt nyögé utólszor az
elhunyt szerencsétlen, hallotta ezt ősz
atyám – az ő szavára megvívok.
Gyerünk!

Már indulnának, de a tárgyalás utolsó fordulataként belép a királyhű Myska, és közli, hogy Gertrudis igenis ártatlan: Biberach vallotta utolsó leheletével, hogy a királyné *semmit sem tudott Ottónak ízetlenkedésiről*. Az olvasó-néző tudja, hogy ez

nem igaz, hallottuk bőszesen Gertrudis megnyilvánulásait Ottó nőügyeivel és konkrétan Melindával kapcsolatban (lásd például I/12.). Ám a király és az udvar Myska beszámolója alapján elfogadja Biberach vallomását (pont Biberach mint a végső igazság forrása!...), s így Bánkot már nem jogos bosszúállónak, hanem alattomos gyilkosnak tekintik. Petur is utolsó szavaival a – számára ismeretlen – gyilkost alattomosnak nevezte, mert igaz ugyan, hogy Petur mozgalmának célja éppen a királyné megölése volt, no de nem így, privátban, tanúk nélkül. Bánk abban tényleg bűnös (akár ártatlan volt Gertrudis, akár nem), hogy nem lett volna szabad négy szemközt, indulatból megölnie. Ezt önbíráskodásnak hívják, s minden jogrend tiltja.

Mintha most mindenki megfeledkezne Gertrudis politikai bűnösségéről, amit pedig az előbb maga a király is elismert és elfogadott, és hirtelen csak a Melinda-ügyet látnák. A király boldogan jelenti ki, hogy Gertrudis ártatlan (miben is?), és Bánkot ki akarja végeztetni mint egyszerű gyilkost. Bánknak sem ereje, sem kedve nincs vitába szállni, drogozról, altatóról, felszarvazásról beszélni.

Ekkor hozza be Tiborc Melinda holttestét (V/6.). Bánk összeomlik. A Király megsajnálja, és helyt ad Tiborc kérésének, hogy hagyja neki életben védelmező földesurát. Ez nekem már túl mesészerű: majd pont Tiborccal fog a király szóba állni egy ilyen helyzetben? Egyáltalán, hogy kerül Tiborc hívatlanul a palota nagytermébe, hogyan folyhat bele egy királyi gyászünnepséggel egybekötött bírósági tárgyalásba?...

A király megkegyelmez Bánknak, a privát bosszúállónak, a felszarvazott férjnek (nem fölmenti, hiszen azzal ártatlannak ismerné el, hanem megkegyelmez!). Elfogadja viszont Gertrudis bűnösségét (és így megölésének jogosságát) a politikai kérdésben. Tehát míg – Biberach vallomásának hitelt adva – ártatlannak tartja a királynét Melinda ügyében, belátja: Gertrudis rossz kormányzása miatt az ország lázadásba, káoszba sülyedt volna. *Előbb, mintsem magyar hazánk – előbb esett el méltán a királyné!* – mondja.

Lényeges ez a *méltán*. Az ország fontosabb a királynak, mint a felesége. Bánknak fontosabb volt a jóhíre, mint az ország. A királyt csak érintőlegesen érdekli Gertrudis családérkölcsi bűne, ami Bánk életét derékba törte. Katona láthatólag nem tudja eldönteni, mit kezdjen Endrével. Mégiscsak magyar király, nem lehet ösztönvezérelt bosszúálló, de jéghideg jogalkalmazót sem akart csinálni belőle. A „courtroom drama” így nem hézagmentes. Oka ennek az is, hogy itt maga a sértett, Endre vezeti a tárgyalást, sőt ítélkezni is próbál (egyiket se sok sikerrel). Ez megfelelhet a középkor gyakorlatának, de gyengíti a dráma logikáját és a tárgyalás tétjét.

Jó külföldi, rossz külföldi

A *Bánk bán* szereplőgárdája igencsak nemzetközi: vannak magyarok (Bánk, Petur, Myska, Solom, Endre, Tiborc), németek (Gertrudis, Ottó, Biberach, Izidóra) és spanyolok (Mikhál, Simon, Melinda). A történelmi drámák és regények gyakorlatához híven Katona nem érzékelteti a szereplők beszédén, ki hová valósi: mind egyforma magyarsággal beszélnek. Megnyilvánulásaikban azonban rendszeresen tematizálják származásukat. Az öreg Mikhál (eredetileg nyilván Miguel) nosztalgikusan emlékszik spanyol hazájára, azon belül is egy Bojóth nevű helyre. Simon elmond-

ja, hogy bármely más országból Spanyolországba vágyna vissza, de innen Magyarországáról nem, mert itt tud igazán tovább virágozni a spanyol faj. (Már csak azért is, teszem hozzá rosszmájúan, mert a hűgukat a nádor vette feleségül; nem rossz a nádor sógorának lenni.) Gertrudis németiségét, azaz „merániságát” Petur állandóan emlegeti a titkos gyűlésen, Gertrudis pedig a halála előtti pillanatban is a hazáját, Meránt, azaz tág értelemben a német területeket védi.

Petur és mások szavaiból úgy tűnik, hogy az udvart (és egyéb fontos pozíciókat) mind merániak lepték el. Ennek fényében nem találok magyarázatot arra, hogy az V. felvonás során az udvarhoz többször „Magyar urak!” és „Magyarok!” felkiáltással fordulnak. Talán az eddig túlsúlyban lévő merániak Gertrudis halála miatt egyik napról a másikra eltűntek?...

A IV/5-ben érdemes megfigyelni, ahogy Gertrudis és Mikhál, tehát egy német és egy spanyol vitázik azon, melyikük ismeri jobban a magyarokat:

MIKHÁL *(letérdelve)*

Nézd – így fogok beszélni. Nem vagyok magyar, tehát nem is gondolhatod, hogy részrehajlás vagy haszon beszél belőlem: [...]

GERTRUDIS *(szünet után félutálattal)* Ó, nem ösmered te a magyart még!

MIKHÁL

Sőt igen: sem a megbántást, sem a jótéteményt soha el nem felejtí a magyar – de főképp felekednedek.

A spanyolok mindig rokonszenvesen, a németek ellenszenvesen vannak beállítva. Katona nyilván nem akarta, hogy darabjának egyértelműen idegenellenes éle legyen, ezért bemutatja, hogy van jó és rossz külföldi. Sajnos a nép a merániak miatt minden külföldit megutált, mint azt Mikhálnak meg kellett tapasztalnia: *mint kőzönséges tolvaj vitettem tömlőcbe, és a külső nemzetet anélkül is megutált nép szeméttel dobála*. Vagyis Gertrudis politikája idegengyűlöletet keltett a nép körében, pedig lám, vannak tisztességes menekültek is!

Végül valami, amit még mindig nem értek. Bánk felrója a királynak, hogy az ártatlan Petur meglincselését *azok tevék* [...], *akiket te külső földekről országodba csődítél!* Kik ők?

JEGYZETEK

1. A *Bánk bán* a Magvetőnél jelent meg, 2019 áprilisában.
2. Köszönöm Dávidházi Péternek, hogy erre fölhívta a figyelmemet.
3. Kőrösi Imre segített a kifejezést helyesen értelmezni.